

RAQAMLASHUV SHAROITIDA IJTIMOY NAZORAT VA HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI DIALEKTIKASI

Yunusov Bekmurod Abdimanovich

Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21942563>

Annotatsiya: raqamli nazorat vositalarining ijobiy (huquqbuzarliklarning oldini olish, jinoyatchilikka qarshi kurashning samaradorligini oshirish) va salbiy (shaxsiy hayotning daxlsizligiga tahdid, ortiqcha nazorat) tomonlari o'rtasidagi dialektik ziddiyat ochib beriladi. Shuningdek, huquqbuzarliklar profilaktikasida raqamli texnologiyalardan foydalanishning huquqiy-axloqiy chegaralari masalasi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamlashuv, ijtimoiy nazorat, huquqbuzarliklar profilaktikasi, dialektika, sun'iy intellekt, videokuzatuv, shaxsiy hayot daxlsizligi, elektron hukumat, raqamli huquq, jinoyatchilikning oldini olish.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim xususiyatlaridan biri raqamli texnologiyalarning ijtimoiy nazorat tizimiga faol tatbiq etilishidir. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish faoliyati hamda jamoat xavfsizligini ta'minlash sohalarida yangi nazorat mexanizmlari shakllanmoqda. Videokuzatuv tizimlari, biometrik identifikatsiya vositalari, sun'iy intellektga asoslangan monitoring dasturlari, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish texnologiyalari va elektron ma'lumotlar bazalari zamonaviy ijtimoiy nazoratning asosiy vositalariga aylanib bormoqda. Ushbu texnologiyalar davlat va jamiyat oldida turgan ko'plab muammolarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Biroq mazkur jarayon o'zida murakkab dialektik ziddiyatni mujassam etadi. Bir tomondan, raqamli vositalar huquqbuzarliklarning oldini olish, jinoyatchilikka qarshi kurashish va jamoat xavfsizligini ta'minlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.[1] Zamonaviy texnologiyalar yordamida shubhali harakatlarni tezkor aniqlash, xavf manbalarini prognoz qilish hamda huquqbuzarliklarning oldini olish imkoniyatlari kengaymoqda. Masalan, videokuzatuv tizimlari jamoat joylarida sodir etilishi mumkin bo'lgan noqonuniy harakatlarni nazorat qilishga xizmat qilsa, sun'iy intellekt algoritmlari katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali xavfli tendensiyalarni oldindan aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan qaraganda, raqamli texnologiyalar ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning muhim vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqa tomondan esa, nazorat texnologiyalarining keng qo'llanilishi fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligi va erkinliklari bilan bog'liq qator falsafiy hamda huquqiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli kuzatuv vositalari orqali insonlarning kundalik faoliyati, harakatlanish yo'nalishlari, muloqotlari va shaxsiy ma'lumotlari haqida katta hajmdagi axborot to'planadi. Agar ushbu ma'lumotlardan foydalanish jarayoni yetarli darajada huquqiy tartibga solinmasa, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari buzilishi, shaxsiy hayotga aralashuv holatlari yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli zamonaviy jamiyatda xavfsizlik va erkinlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, mazkur muammo davlat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarning yangi bosqichini aks ettiradi. An'anaviy jamiyatlarda nazorat asosan bevosita kuzatish va institutsional mexanizmlar orqali amalga oshirilgan bo'lsa, raqamli jamiyatda nazorat ko'pincha yashirin va avtomatlashtirilgan shaklga ega bo'lmoqda. Bu holat

ayrim olimlar tomonidan “raqamli nazorat jamiyati”[2] konsepsiyasi orqali izohlanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, zamonaviy texnologiyalar nafaqat xavfsizlikni ta‘minlash vositasi, balki ijtimoiy xulq-atvorni boshqarish va nazorat qilish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, raqamli texnologiyalarning ijtimoiy nazorat tizimiga integratsiyalashuvi zamonaviy jamiyat rivojlanishining obyektiv natijasi hisoblanadi. Biroq ushbu jarayonni faqat texnologik samaradorlik nuqtai nazaridan emas, balki inson huquqlari, shaxs erkinligi va ijtimoiy adolat tamoyillari bilan uyg‘unlikda baholash zarur. Faqat ana shunday yondashuv orqali jamoat xavfsizligini ta‘minlash hamda fuqarolarning fundamental huquq va erkinliklarini himoya qilish o‘rtasidagi muvozanatni saqlab qolish mumkin. Natijada raqamli texnologiyalar jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi samarali vositaga aylanib, xavfsizlik va erkinlikning uyg‘un rivojlanishiga zamin yaratadi.

Ijtimoiy nazorat tushunchasining mazmuni raqamlashuv sharoitida tubdan o‘zgarib bormoqda. Jamiyat taraqqiyotining avvalgi bosqichlarida nazorat asosan bevosita kuzatish, jismoniy tekshiruv, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati hamda ijtimoiy institutlar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lsa, bugungi kunda ushbu jarayon raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog‘lanib ketgan.[3] Zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari nazoratning shakli, usullari va imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirib, uning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

An‘anaviy nazorat shakllari, jumladan politsiya patruli, guvohlarning ko‘rsatmalari, hujjatlarni tekshirish va boshqa bevosita nazorat vositalari bugungi kunda videokuzatuv tizimlari, biometrik identifikatsiya texnologiyalari, yuzni tanish dasturlari, mobil aloqa operatorlari ma‘lumotlari hamda ijtimoiy tarmoqlardagi faollikni tahlil qiluvchi algoritmlar bilan to‘ldirilmoqda. Ushbu texnologiyalar inson faoliyati haqidagi katta hajmdagi ma‘lumotlarni real vaqt rejimida yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish imkonini bermoqda. Natijada ijtimoiy nazoratning qamrovi kengayib, uning tezkorligi va aniqligi ortmoqda.

Raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi nazoratning yangi xususiyatlarini shakllantirmoqda. Eng avvalo, nazorat ko‘proq “ko‘rinmas” xarakter kasb etmoqda. Fuqarolar ko‘pincha o‘z faoliyati qaysi darajada kuzatilayotganini sezmaydi yoki bunga doimiy ravishda e‘tibor qaratmaydi. Shuningdek, nazorat uzluksiz tus olib, vaqt va makon chegaralaridan chiqib ketmoqda.[4] Internet, mobil qurilmalar va elektron platformalar orqali inson faoliyati haqida ma‘lumotlar doimiy ravishda qayd etilib boriladi. Bu esa nazoratning an‘anaviy shakllariga nisbatan ancha keng qamrovli va tizimli bo‘lishiga olib keladi.

Mazkur holatni ayrim tadqiqotchilar “raqamli panoptikum” tushunchasi orqali izohlaydilar. Ushbu konsepsiya ingliz faylasufi Jeremi Bentam tomonidan ilgari surilgan panoptikon g‘oyasi hamda Mishel Fukoning nazorat jamiyati haqidagi qarashlariga asoslanadi. Raqamli panoptikum sharoitida insonlar o‘zlarini doimiy kuzatuv ostida deb his qilishlari mumkin, bu esa ularning xulq-atvori va qaror qabul qilish jarayonlariga ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli raqamli nazorat tizimlaridan foydalanishda xavfsizlik manfaatlari bilan bir qatorda shaxsiy hayot daxlsizligi, inson huquqlari va fuqarolik erkinliklarini ta‘minlash masalalariga ham alohida e‘tibor qaratish zarur.[5] Faqat ana shunday muvozanat saqlangandagina raqamli nazorat jamiyat xavfsizligini ta‘minlashga xizmat qiluvchi samarali vosita sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi nuqtai nazaridan raqamli texnologiyalarning afzalliklari bir qator muhim omillarda namoyon bo‘ladi. Avvalo, zamonaviy axborot tizimlari va sun‘iy

intellekt texnologiyalari yordamida huquqbuzarlik sodir etilish ehtimoli yuqori bo'lgan hududlar, xavf guruhlari hamda kriminogen vaziyatlarni oldindan aniqlash imkoniyati yuzaga kelmoqda. “Predictive policing” deb nomlanuvchi ushbu yondashuv huquq-tartibot organlariga profilaktik choralarni oldindan ko'rish va xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar huquqni muhofaza qiluvchi organlarning operativ javob berish tezligini oshirib, favqulodda holatlarga qisqa vaqt ichida munosabat bildirish imkonini yaratadi. Bundan tashqari, videokuzatuv tizimlari, elektron ma'lumotlar bazalari va raqamli izlar yordamida dalillarni yig'ish hamda tahlil qilish jarayoni yanada obyektiv va ishonchli tus oladi.

Biroq ushbu imkoniyatlar bilan bir qatorda qator xavf va cheklovlar ham mavjud. Xususan, shaxsiy ma'lumotlardan noqonuniy foydalanish, maxfiylikning buzilishi hamda axborot xavfsizligiga tahdidlar jiddiy muammolar sifatida namoyon bo'lmoqda. Bundan tashqari, sun'iy intellekt algoritmlarida uchrashi mumkin bo'lgan xatolar yoki algoritmik xolislik (bias) ayrim shaxslar va ijtimoiy guruhlariga nisbatan adolatsiz qarorlar qabul qilinishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, fuqarolarning doimiy monitoring ostida bo'lishi ularda “doimiy gumon ostida yashash” hissini shakllantirib, shaxsiy erkinliklar va demokratik qadriyatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoldan xoli emas. Shu sababli raqamli texnologiyalardan foydalanishda xavfsizlik va inson huquqlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Dialektik yondashuv nuqtai nazaridan raqamli nazorat va shaxs erkinligi o'rtasidagi munosabat murakkab hamda o'zaro bog'liq jarayon sifatida namoyon bo'ladi.[6] Bir qarashda ushbu ikki hodisa bir-biriga qarama-qarshi ko'rinsa-da, amalda ular jamiyat xavfsizligi va barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiluvchi o'zaro bog'liq qadriyatlar hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar yordamida huquqbuzarliklarning oldini olish, jamoat tartibini saqlash va xavfsizlikni mustahkamlash imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq nazoratning haddan tashqari kuchayishi fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligi va erkinliklariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu sababli mazkur ziddiyatni mutlaq qarama-qarshilik sifatida emas, balki muvozanatlashtirilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy jarayon sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Bunday muvozanatga erishishda huquqiy tartibga solish, institutsional shaffoflik va jamoatchilik nazorati muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli ma'lumotlardan foydalanishning aniq qonuniy asoslarini belgilash hamda fuqarolarning huquqlarini ishonchli himoya qilish nazorat tizimlarining legitimligini ta'minlaydi.

Demak, raqamlashuv sharoitida huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish faqat texnologik imkoniyatlarni kengaytirish bilan cheklanmasligi kerak. Ushbu jarayonda huquqiy, axloqiy va falsafiy tamoyillarni ham hisobga olish zarur. Faqat shundagina xavfsizlik va erkinlik o'rtasidagi muvozanatni saqlagan holda samarali profilaktika tizimini shakllantirish mumkin bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamlashuv sharoitida ijtimoiy nazorat va huquqbuzarliklar profilaktikasi o'rtasidagi munosabat murakkab dialektik xarakterga ega bo'lib, uni bir tomonlama — faqat ijobiy yoki faqat salbiy hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan asossizdir. Raqamli texnologiyalar huquqbuzarliklarning oldini olish samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, shaxsiy hayot daxlsizligi va fuqarolik erkinliklari uchun jiddiy xavf-xatarlarni ham keltirib chiqaradi.

Ushbu ziddiyatni bartaraf etishning yagona yo'li — raqamli nazorat vositalaridan foydalanishning aniq huquqiy chegaralarini belgilash, institutsional shaffoflikni ta'minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirishdir. Faqat shu tarzda raqamli texnologiyalarning salohiyatidan jamiyat xavfsizligini mustahkamlash yo'lida foydalanib, bir vaqtning o'zida inson huquq va erkinliklarini himoya qilish mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. – New York: Vintage Books, 1995. – 333 p.
2. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. – New York: PublicAffairs, 2019. – 704 p.
3. Lyon D. Surveillance Society: Monitoring Everyday Life. – Buckingham: Open University Press, 2001. – 200 p.
4. Каримов А.А. Raqamli huquq va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish muammolari. – Тошкент: Adolat, 2022. – 176 б.
5. O'zbekiston Respublikasining "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
6. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. // October, Vol. 59. – MIT Press, 1992. – P. 3-7.